

М.К. Кипиев^{1*}, **Г.Б. Избасарова²**, **Ә.Б. Аман²**

¹Атырау облысы Тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы, Қазақстан, Атырау қ.

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: mkipiev@yandex.ru

КАСПИЙ МАҢЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ЖӘНЕ АЗА ТҰТУ ҒҰРПЫ: ЖАНАЗАҒА ДЕЙІН ЖАСАЛАТЫН ЖОСЫН-ЖОРАЛҒЫЛАР

Мақалада Каспий маңы қазақтарының жерлеу және еске алу әдет-ғұрыптарының ішіндегі адам қайтыс болып жерленгенге дейін, яғни жаназа алдында жасалатын жосын-жоралғылар туралы жазылған. Қазақтардың отбасылық әдет-ғұрыптарының ішіндегі ерекше бір мән берілген жөн-жосындардың бірі адамның дүниеден өткеннен кейін жасалатын рәсімдер. Осыған орай, халық аузында «Өлі риза болмай тірі байымайды» деген нақыл сөз қалған. Бұл сөзден қазақтар өмірден өткен адамның әруағын сыйлап, өлім-жітім жиындарын абыроймен, жөн-жоралғысымен атқаруға ерекше мән беретінін көруімізге болады. Әдетте, төсек тартып ауырып жатқан науқас көп ұзамай өзінің бақилық болатынын алдын-ала сезіп, ағайын-туыс, ең жақын адамдарын жанына алдырып, бақұлдасып қоштасқан. Өлімге ешкім де жақынын, бауырын қиғысы келмейтіні белгілі және өлімнен қанша қорықса да, одан құтыла алмайтын білген халқымыз оған көзі тірісінде дайындалған. XIX ғасырдан бастап қазақтардың жерлеу салты шарифат заңдылықтарына сәйкес жүргізіле бастады. Дегенмен, өлім-жітімге қатысты бірқатар жосын-жоралғыларда исламға дейінгі дәстүрдің қалдықтары сақталды. Каспий маңын мекендеген қазақтардың өлікті жөнелтуге қатысты ғұрыптары жалпылама алғанда еліміздің еліміздің өзге өңірлерімен ұқсас болып келгенімен де, жекелеген жағдайларда өзіндік ерекшелігі бар. Мақалада Қазақстанның батысындағы Каспий маңы қазақтары арасында науқас адамның өлімге дайындалуынан бастап, жаназасын шығаруға дейінгі жосын-жоралғылардың бірқатары көрініс тапқан. Олардың ішінде қоштасу, өсиет айту, естірту, жоқтау, күзету, кебінін дайындау мәселелері қамтылған.

Түйін сөздер: Каспий маңы, қазақтар, этнография, жерлеу және еске алу, әдет-ғұрып, қоштасу, өсиет айту, естіру, жоқтау.

M.K. Kipiev^{1*}, G.B. Izbasarova², A.B. Aman²

¹Center for the study of the historical and cultural heritage of the Atyrau region, Kazakhstan, Atyrau

²Aktobe regional university named after K.Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: mkipiev@yandex.ru

Funeral and memorial rites of Caspian Kazakhs: rituals, performed before the funeral

The article tells about the burial rites and commemorations of the Caspian Kazakhs, performed after death before burial, that is, before the funeral. One of the most important family customs of Kazakhs is rites performed after the death of a person. In this regard, the people have a saying: "If the dead are not satisfied, the living will not be enriched." It can be seen from this proverb that Kazakhs pay special attention to respecting the memory of the deceased and performing funeral rites with honor and dignity. As a rule, the patient, being in a bed, I felt that he will die soon and in advance I said goodbye to the family, close, to brothers and sisters. It is known that no one wants to lose a loved one, and our people, who know that no matter how afraid they are of death, cannot escape from it, and prepared for it during their lifetime. Since the 19th century, Kazakh funeral rites began to be held in accordance with sharia law. However, in a number of rites related to death, remnants of pre-Islamic traditions have been preserved. Although the customs of the Caspian Kazakhs are generally similar to those of other regions of the country, in some cases they have their own specifics. The article reflects a number of rites among the Caspian Kazakhs in western Kazakhstan, ranging from preparing the patient for death to before the funeral. These include farewells, wills, indebtedness, mourning, guards and preparation of kebin.

Key words: Caspian, Kazakhs, ethnography, funeral and memorial, custom, farewell, will, notification, due.

М.К. Кипиев^{1*}, Г.Б. Избасарова², А.Б. Аман²

¹Центр исследования историко-культурного наследия Атырауской области. Казахстан, г. Атырау

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе

*e-mail: mkipiev@yandex.ru

Погребально-поминальные обряды Прикаспийских казахов: ритуалы, совершаемые до похорон

В статье рассказывается об обрядах погребения и поминок Прикаспийских казахов, совершаемых после смерти до погребения, то есть перед похоронами. Одним из важнейших семейных обычаев казахов являются обряды, совершаемые после смерти человека. В связи с этим у народа существует поговорка: «Если умершие не довольны, живые не обогатятся». Из этой поговорки видно, что казахи уделяют особое внимание уважению памяти усопшего и совершению погребальных обрядов с честью и достоинством. Как правило, больной, находясь в постели, чувствовал, что скоро умрет и заранее прощался с родными, близкими, с братьями и сестрами. Известно, что никто не хочет терять близкого человека, и наш народ, зная, что как бы они ни боялись смерти, никуда не могут от нее убежать, и готовились к ней при жизни. С XIX века казахские погребальные обряды стали проводиться в соответствии с законами шариата. Однако в ряде обрядов, связанных со смертью, сохранились пережитки доисламских традиций. Хотя обычаи Прикаспийских казахов в целом схожи с обычаями других регионов страны, в некоторых случаях имеют свою специфику. В статье отражен ряд обрядов среди Прикаспийских казахов на западе Казахстана, начиная от подготовки больного к смерти и заканчивая перед похоронами. К ним относятся прощания, завещания, причитания, оплакивания, караул и подготовка «кебин».

Ключевые слова: Прикаспий, казахи, этнография, похороны и поминки, обычай, прощание, завещание, оповещение, причитание.

Кіріспе

Еліміз егемендігін алған соңғы отыз жылдықта ғалым-этнографтар қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына жаңаша көзқараспен зерттеулер жүргізіле бастады. Мұның нәтижесінде халқымыздың мәдениеті мен тұрмысын тереңірек тануға жол ашылды. Жасыратыны жоқ, кешегі кеңестік дәуірдегі коммунистік идеологияның дәуірлеп тұрған кезеңінде, бірқатар салт-дәстүрлер «ескіліктің сарқыншағы» ретінде ұмытылып немесе өзгерістерге ұшыраған болатын. Десекте, отбасылық тұрмыста атадан балаға жалғасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар түпкілікті жойылып кетпей бүгінгі күнге дейін жетті. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптарының бірі адамның «бү өмірден» өтіп, «о дүниеге» баруына қатысты яғни, өлім-жітім жосын-жоралғылары болып табылады. Кім-кімге де болса жақынынан, бауырынан айырылу оңай емес. Десекте, өлімнен ешкімнің де қашып құтылмайтыны белгілі, сондықтан да халық ауызында «Өмір бар жерде өлім бар», «Тумақ болған соң өлмек парыз» деген нақыл сөздер қалған.

XIX ғасырдағы көшпелі қазақ қоғамында адам ауырғанда бақсы емшілердің көмегіне жүгініп, дәрілер беріп, ажал аузынан барынша арашалап қалуға тырысқан. Мәселен, Кіші

жүздегі Адай руында дәрінің көмегімен ауырған адам сауығып кетпейтінін білген жағдайда, құрбандық шалған. Құрбандыққа қара түсті қой мен ешкі, егер ауру адам рудың ақсақалы болса онда қара түсті бие сойған. Сойылған малдың майын ауру адамға беріп, етін ауылдағы адамдардың барлығы бөлісіп жеген. Терісін молдаға немесе жайлаудағы жасы үлкен адамға берген. Аурудың жан-жағына айналдыра ауыл балаларын жинап отырғызған (Лебедев, 1897:2). Бұл жерде құрбандыққа мал шалу ауруынан тездетіп айығуына, балаларды жинауы науқастың көңіл-күйін уайымнан бұру үшін жасалған болуы керек деп есептейміз.

Қазақтар өлімнің уақытымен болуын тілеген. Себебі, кей жағдайда ауру-сырқаудан немесе өзге де жағдайлармен жастай қыршын кететіндер бар. Исламға жат болса да, қазақтар хал үстінде жатқан баласын өлімге қимай, мойнына шылбыр салып, «құрбандығың болайын, мені ал, баламды алма» деп құдайға жалбарынған (Өсеров, Естаев, 1992:90). Қазірдің өзінде жасы келген қарт адамдар ұрпағынан кейін емес, керісінше олардың алдында өмірден өткенді жөн көреді.

Материал және әдістер

Мақалада Каспий маңын мекендеген қазақтардың өлімге дайындалуынан бастап,

жаназасын шығаруға дейінгі жосын-жоралғыларының бірқатары көрініс тапқан. Бұл ғұрыптар жалпылама алғанда еліміздің өзге өңірлерімен ұқсас болып келгенімен де, жекелеген жағдайларда өзіндік ерекшеліктері бар екендігін айта кеткен жөн. Қазақтардың өлген адамды жерлеу мен аза тұту ғұрпына қатысты жосын-жоралғылар туралы тарихи-этнографиялық материалдардың құнды бір шоғыры қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жарық көрді. Тақырыпқа қатысты жекелеген зерттеулер кеңестік кезең мен егемендік алғаннан кейінгі уақыттарда жазылды. Осыған орай, тарихи принциптік негізде аталған кезеңдегі материалдар тақырыпқа сәйкес талданып, сараланды. Бұдан басқа мақаланы жазу барысында авторлардың жергілікті жердегі жерлеу мен аза тұту рәсімдерінде көрген ой-пікірлері негізге алынды. Зерттеуде жалпы алғанда деректер мен материалдарды ғылыми тұрғыдан салыстырмалы талдау, жинақтау, тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелілік пен сыннан өткізу және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

Жалпы қазақтар жасы ұлғайған кезінде ажалға алдын-ала дайындалған. Оның ішінде қазан төңкерісіне дейін қазақтың ауқатты адамдары өзінің жерленетін жерін белгілеп, тіпті көзі тірісінде күмбезді мазарын салдыртқан. Мысалы, Атырау облысының Қызылқоға ауданында Тілеген мола қорымы бар. Осында биіктігі 10 метр болатын пирамида пішіндес шикі кірпішті мазарды көзі тірісінде Таз руының Тілеген деген байы тұрғызған. Мазар ішіне қабірі де қазылып қойылған. Алайда, өзі кейін қуғын-сүргінге ұшырап (шамасы ХХ ғасырдың 20-жылдарының соңы болса керек – М.К.), салған мазарында жерленуге тағдыры жазбай қалған (Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы, 2012:36).

Қазіргі уақытта қартайған адам көзі тірісінде мазар салмағанымен де, жерлейтін орынын белгілейтін жағдайлар жиі кездеседі. Жерді шаңырақтың отағасы бірінші өлсе, қасына жұбайына немесе керісінше жағдайда арнап сақтайды. Ол орынға ешкім жерлеп кетпес үшін айналасын темір шарбақпен қоршайды. Кей жағдайда ерлі-зайыптылардың біреуі о дүниелік болып бейітінің қоршауын көтергенде, оның аумағында екінші адамды жерлейтіндей етіп орын қалдырылады.

Өлімге дайындықтың келесі бір түрі кебін мата, сабын, қалампыр, садақаға келушілерге орамалдарды және садақаны атқаруға ақша жинау болып табылады. Сонымен қатар, 90-жылдардағы жоқшылық заманында ауылдан қалаға жаппай көшу кезеңінде, ұлустастан салынған үйлердің тастарын бейіт тұрғызу үшін сатып алып, сақтап қою жағдайлары да кездесті. Өлімге дайындалған адам, көзі тірісінде өзін жуындыруға кімдерді кіргізу керектігін де жазып қалдыратын жайттар да бар.

Кей кездері қарт адамдар өлерінің алдында туысқандарын аралайды. Оны «ақырғы бой жазу» деп атайды (Ерназаров, 2003:124). Бұл жағдай тек қарт адамдарда ғана қатысты емес, орта жастан асқандарда да кездеседі. Мәселен, «ауырамын» деп көп үйден шықпайтын адам, той-домалақтардан қалмай, ағайындары мен құрбы-құрдастарына келіп қонақ болып, кейін көп кешікпей о дүниелік болған жағдайда, Атырау қазақтарында мұны «марқұм кетерін біліп, «бой жазып» жүр екен ғой» деп айтады.

Қазақтың көп жасап, көпті көрген көрген егде адамдары әрқашанда өздерінің өлетінін күніне дейін, қажет десеңіз мезгіліне дейін алдын ала ескертіп, даярлана беруін өтінген. Бірқатарының көріпкелдігі сонша, басқа адамның да ажалы жақындап қалғанын біле алған (Өсеров, Естаев, 1992:129).

Қатты науқастып, өлім жақындаған адамға қатысты жасалатын келесі бір қарым-қатынастың бірі «көңілін сұрау» болып табылады. Әдетте, ауру адам ақсақал болса оның көңілін сұрауға алыстағы ағайыны арнайы келеді. Ауру адамның «көңілін сұрап кіріп шығайын» – деп ауылдың қарттары, көршілері келіп, кезекпен төсек тартып жатқан адамның көңілін аулауға тырысады. Келген адамдар науқастың жазылып кетуін тілеп, көңілін өлімнен басқа жаққа бұру үшін әңгімелер айтып қасына отырады. Қазақта аурудың көңілін күндіз ертерек сұраған деп жөн есептейді, себебі кешке қарай бұл ауру меңдеткен сырқатқа ауыр тиюі мүмкін (Мұқанғалиев, 2004:25).

Өлім халіне жеткен адам сол шаңырақтың отағасы болса, о дүниеге аттанарын сезген уақытында бала-шағалары мен ағайын-туғандарын жинап өсиетін айтып, қоштасқан. Бұл ғұрып қазақтар арасында «арыздасу» деп айтылса, Атырау қазақтарында көбінесе «қоштасу» сөзін қолданады. Хал үстінде жатқан адам өзінің ішіндегі мұң-зарын, артындағыларға қалдырар өсиеті мен тілегін айтқан. Жиналғандардың алдында өзінің бұ

дүниедегі күнәсін кешіруін сұраған. Мұны кей жағдайда «ант мезгілі», «өсиет сөз» деп те атайды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (1 т.), 2017: 258-259).

Қазақ фольклорында өлім алдындағы өсиетті өлең түрінде жеткізу поэзияның ерекше бір түріне жатады. Ғалым Х. Досмұхамедовтың пікірінше «өлім алдындағы өлең» (өсиет өлең) әдетте ауру кезінде немесе өлім алдында шығарылады. Өлеңнің мазмұнында адамның өткен өмірі сипатталып, істеген күнәларына өкіну мен дінге бас ұрмауы, алдағы өмірінде (о дүниеде) істеген күнәларына берілетін жазаға қорқуы, айналасындағылар мен құдайдан кешірім сұрауы, артта қалатындарға өмірді қалай сүру керектігі жөнінде айтылған. Ғалымның пікірінше бұл өлеңнің көпшілігінде діннің ықпалы байқалады (Досмұхамедов, 1928: 64).

Науқастың артында қалатын ұрпақтарына айтатын өсиеті мен қоштасу сөзінің мазмұны да әртүрлі болып келеді. Өсиет негізінен ұрпағының өзінен кейінгі тұрмыстарына, мал-мүлкін бөлісулеріне және алған қарызы болса, соны қайтаруға қатысты және өзге де мазмұнда болған. Десекте, өлім аузындағы жатқан адам кей жағдайда өзінің жеке басына қатысты айтпаған құпияларымен бөлісіп, ұрпақтарына өз аманатын айтқан. Мысалы, жасы келген науқас адамды бала кезінде басқа рудың өкілі асырап алса, ол балаларына өзі жерленгенде құлпытасына өзінің туған әкесінің атымен, сәйкесінше руының атауын өзгертіп жазып қалдыруды тапсырған жайттар Атырау өңірінде ішінәра кездеседі. Себебі, өткен ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылық пен 40-жылдарындағы соғыс кезі бірқатар адамдардың тағдырында өз жұртынан ажырап, нағашыларының немесе өзге де алыс ағайындарының қолында тәрбиеленуге мәжбүр қылды. Өлім аузында жатқан адамның соңғы тілегі мен ойларын артында қалған ұрпақтары орындауға тырысқан. Марқұм болатын жанның келесі бір аманаты о дүниелік өміріне қатысты, нақтырақ айтқанда, өзі жерленетін орынға, қорымға қатысты айтылады.

Ю.Т. Лебедевтің жазуынша XIX ғасырда Адайларда өлген адамды қаншалықты қашық болғанына қарамастан рулық қорымға әкеліп жерлейтін дәстүр болған (Лебедев, 1897:2). Рулық қорымға табыну дәстүрі өткен кезеңде көшпелі-малшылар арасында кеңінен қолданылған (Акатаев, 1973:44). Қазіргі уақытта үлкен қалаларды айтпағанда, ауылдардың айналасында қорымдарда әртүрлі рудың өкілдері араласып

жерленген. Сол себепті XIX ғасырдағыдай тек бір ғана рудың қорымына жерлеу салтын көп жағдайда ұстана бермейді. Бұл сөз рулық қорымдардың жоқтығын білдірмейді. Бір тайпаның өкілдері жерленген рулық қорымдар бар, бірақ олар елді-мекендерден шалғай жерлерде кездеседі. Атырау өңірінің Қызылқоға мен Жылыой аудандарында кездесетін осындай қорымдарға соңғы рет адам XX ғасырдың 20-жылдары, яғни байларды қуғындау мен ұжымдастыру кезеңіне дейін қойылған. Десекте, ескі дәстүрдің бүгінгі күнге дейін сарқыншағы ішінара сақталғанын жоққа шығара алмаймыз. Батыс өңірі қазақтарының арасында хал үстінде жатқан адам қалалық жерде тұрса да, өзі өмірден өткен соң, «кіндік қаны тамған жердегі», яғни туған ауылындағы зиратқа немесе ата-бабасы жатқан рулық қорымға апарып жерлеу туралы аманат айтатын жағдайлар ұшырасады.

XIX ғасырдан бастап қазақтардың жерлеу салты шарифат заңдылықтарына сәйкес жүргізіле бастады. Десекте, өлім-жітімге қатысты бірқатар жосын-жоралғыларда исламға дейінгі дәстүрдің қалдықтары сақталды (Казахи: Историко-этнографическое исследование, 1995:257).

Шарифат бойынша өлім аузында жатқан адамның аяғын құбылаға қаратып жатқызады. Егер бұлай ету мүмкін болмаса бір қырымен (оңы, солы бәрі бір) құбылаға қаратылады. Хал үстінде жатқан адам міндетті түрде еститіндей етіп иман калималарын айтады. Н. Өсерұлының жазуынша иман калималарының атауы келесідей: «калиматун таййба», «калиматуш шаһада», «калиматут таухид», «калиматур раддил куфр», «калиматул истиғфар», «калиматун намжид», «иман мужмал», «иман муфассал». Жаны үзілгелі жатқан адамға осы калималардың бәрін қайталап дауыстап айтып отыру керек. Бұл калималардан кейін «йасин» сүресін жан шыққанша оқиды. Міне осы қағида-ережелерді сақтағанда ғана өлген адамның «иманы үйіріледі», «адал өледі» (Өсерұлы, 1992:5-8). Калима айтудың атауы әр жерде әртүрлі кездеседі. Мұны кейде «иманын үйіру» десе, Батыс өңірі қазақтарында «дем салу» (Ерназаров, 2001:325) деп айтады.

Иман үйіру деген ұғым қазаққа ислам діні әсерінен енген. Ғазауатта (соғыста), апатта, не суға кетіп, не кәмелетке жетпей өлгендерден басқалардың бәрінің иманын үйіру міндетті саналған. Егер иманы үйірілмесе онда кәпір, яғни арам өлді деп ұғылған. Адамға өлерінде шайтан су әкеліп, «иманыңды суға алмастыр» – деп азғырып тұрады-мыс. Сол уақытта қиналып, аузы тамағы кеуіп жатқан адам иманын шайтан

берген суға алмастырып жібермеуі үшін иманын үйірген, әрі аузына мақтамен су тамызып отырған (Өсеров, Естаев, 1992:130). Мұны «имансу» деп атаған. Бұлай аталуының себебі, молда суға құран сүрелерін оқу арқылы дем салып беретін болған. Осыған орай, қазақта көз жұмар алдында «имансудан татқан адамның жаны жәннатқа барады», «иманы жанына серік болады» деген сенімдер қалыптасқан. Сондай-ақ, имансу ішсе хал үстінде жатқан адамның қиналысы бәсеңдеп, жеңілдеп, о дүниеге көп қиналмай аттануына септігін тигізеді деп сенген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (3 т.), 2017:82). Жалпы адамға өлім жақындаған кезде науқас шалқасынан жатқызылады. Мұндай жағдай адам жанының тез шығуы үшін жасалған.

Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша адам өлгелі жатқан үйдегі киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-тағамдарды сыртқа алып кеткен, болмаса бетін жауып тастаған. Себебі, өлетін адамның қаны сойылған малдың қанындай шашырайды деген сеніммен қазақтар үйдегі тағамдарын далаға лақтырып, ыдыс-аяқты әбден жуған (Өсеров, Естаев, 1992:130). Өткен ғасырларда көшпелі өмір сүрген бабаларымыздың негізгі тұрғын жайы киіз үй болғандығын ескерсек, жоғарыда көрсетілген іс-әрекеттердің төркіні өлген адамнан қорқумен қатар, тазалық сақтау мақсатында жасалған әрекет деп есептейміз.

Ертеректе адам өлісімен, жанында отырған ақсақалдар оған иман тілеп, бетін жауып, үйдің оң жағына құрылған шымылдық ішіне кіргізіп, басын солтүстікке, бетін құбылаға қаратып жатқызып, үстіндегі киімдерін шешіп, үстін ақ шүберекпен (ақыретімен) жапқан. Мүмкіндігі бар ауқатты адамдар дереу мәйітке арнап үй тіккізеді де, оның денесін сол үйге шығарып, онда да шымылдық ішіне қойған (Арғынбаев, 2005:69). Қазіргі кезеңде адам жаны шыққаннан кейін көзін жұмып, аузы ашық қалмауы үшін иегін байлайды. Үстіндегі киімін шешіп, қол-аяғы жазып, екі аяғының арасын жақындатып, үстіне бір таза жаймалық мата жауып, басын құбылаға қаратады. Атырау қазақтарында өлген адамды «қайтты», «қайтыс болды» болды дейді. Зерттеушілер пікірінше «қайтты» деген сөз, адамның басқа өмірге кеткендігін, яғни адам бастапқы кезеңде белгілі бір жақтан келген ғайыптық өмірге оралуын білдіреді, бұл жерде адамдар бір кездері өлмейтіндікке сенген (Толлеубаев, 1991:90-91).

Осы тұста айта кетер жайт, Атырау өңірінде адам өлгеннен кейін оның мүрдесін «сүйек»

дейді. Сүйекті қою үшін, пәтердің немесе тұрғын үйдің арнайы бір бөлмесін дайындайды. Бөлме еденіндегі төсеніштердің барлығын алып тастап, шабылған қамыс немесе топырақ төсеп, үстіне мата жайып сүйекті қояды. Сүйек бөлмеге кіре бергенде оң жақ қапталына қойылады. Жаз мезгілінде адамның денесі тез бұзылып кетпес үшін бөлменің терезесін қараңғылап, мұздатқыш орнатады. Сонымен қатар, кей жағдайда дененің бұзылуынан сақтайтын дәрі салынады. Адамның жүрек тұсына ақ шүберекке түйілген топырақ немесе кішкене кесек тас қойылады. Мүрдені сақтау үшін жан-жағына құтыға толтырылған мұз салынады. Түнде бөлмеге шырағдан жағады.

Қайтыс болған адамның қазасын жақын-жуығына, туған-туысқандарына әдейі адам барып хабарлайды. Бұл дәстүрді «естірту» дейді. Әдетте жақын-жуығына өлімін естіртуші, қазалы хабарды түйеден түскендей дүңк етіп айта салмаған. Өңгіме әріден қозғалып, пәни дүниенің, қысқа ғұмырдың алдамшы, уақытша екендігі тұспалданады. Сөздің төркінінен бір жаманаттың болғандығын сезіне бастаған кім-кім де оған өзін бекемдеп, іштей әзірлене бастайды (Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық, 1998:62). Естіртудің ең бір қиын түрі соғыста мерт болған адамның қазасы жеткізу болып табылады. Соғыста көбінесе жас немесе орта жас өкілдері құрбан болады. Ертеректе батырлар жаугершілік жағдайда қаза болғанда, оның әкесі мен отбасына естіртуді ақын мен жырауларға тапсырған. Олар естіртуді өлең шумақтарымен немесе жырмен жеткізген.

Қазіргі уақытта егер науқас адам ауруханада қайтыс болса, оны отбасына естірту үшін ағайын-туыстары жиналып шаңырағына келеді. Егер о дүниелік болған адамның ұлы немесе қызы өзге қалада болса, оларды бірден шошытып алмау үшін, «қатты ауырып жатыр» деп жұмбақтап, үйге тез арада келуге шақырған. Ауылдық жерде қайтыс болған адамның немересі «атам қайда?» – деп сұрағанда «түйе бағуға кетті» деген жауап айтады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында өлген адамға жылау-сықтау және жоқтау айтылған. Х. Досмұхамедовтың жазуыншы «жылауды» өлген адамның анасы, апасы, әйелі және өзге де әйелдер қауымы еңіреп жылап, сықтап отырып бөлек немесе бәрі бірлесе өлең түрінде айтқан. Жылау адам өлгенде, оны жерлегенде және қырық күндігі мен өзге садақа күндері айтылған. Оның мазмұнында марқұмның еңбегі мадақталып, артында қалғандардың зары мен қайғысы көрініс табады. Ал «жоқтау» қоғамға ерекше еңбегі

сіңген марқұмға арналған. Оның мазмұны мен мағынасы жылауға қарағанда жоғары келеді. Жылау әдетте өлген адамның барлығына бірдей айтылса, жоқтау сирек жағдайда, ерекше еңбек сіңірген жанға ақынның жырымен жеткізілген (Досмухамедов, 1928:54-55). Бүгінгі күні Каспий маңы қазақтары арасында бұл екі ғұрыптың атауы мен мағынасы өзгерген. Марқұмның анасы, апасы, әйелі немесе өзге де әйелдер қауымы еңіреп жылап, өлеңдетіп айтқан зарын «жылау» емес, «жоқтау» деп айтады. Жоқтауды өлеңмен ұйқастырып айтушылар екі қазаның бірінде кездесе бермейді. Осыған орай, Атырау облысының кейбір ауданында жоқтау айту үшін арнайы әйел адамды шақыратын жайттар бар.

Өткен XIX ғасырда Орынбор қазақтары қайтыс болған адамды 3-4 сағаттан немесе жарты күннен қалдырмай жерлеуге тырысқан (Алтынсарин, 1870:117). Бұл біріншіден исламға сәйкес болса, екіншіден адамның денесі тез бұзылып кетпес үшін жасалған. Суға кеткен адамды тіріліп кетер деп бір күн түнеткен. Қазіргі уақытта Қазақстанның батыс өңірінде өлген адамды қайтыс болған күннен бастап есептегенде үшінші күн дегенде жерлейді. Өйткені біріншіден, әдетіміз бойынша ол «қонақ» етіледі. Екіншіден, қаза болған адамның алыста жүрген туған-туысы, балалары болуы мүмкін. Олар қайтыс болған адамды ақырғы сапарға жөнелту рәсіміне үлгеру керек (Қыдыралин, 2005:167).

Қаралы хабарды естіген ағайындар мен өзге де адамдар қайтыс болған адамның үйіне жиналады. Ағайындары отбасына көңіл айтумен қатар, садақаға сойылатын малын немесе ақшалай көмек әкеледі. Жерлеу рәсімін ұйымдастыру үшін, арнайы киіз немесе шатыр тігіледі. Қайғыға ортасып көңіл айтып келгендерге, үйде дастархан жайылып, дәм татқызады. Бірақ, келген адамдар бата оқымайды. Мал сойылып, қазан-ошаққа ас пісіріледі. Кешкісін марқұмның үйіне «күзетке» жиналады. Бұл дәстүр ертеден қалыптасқан. Ертеректе қарттар киіз үйдің ішіне қойылған сүйекті ит-мысық жеп кетпесін деп, таң атқанша әңгіме айтып күзеткен. Қазіргі уақытта ағайыны болмаса сырттан «күзетке» келген адамдар, таң атқанша отырмайды. Шәй мен асын жеген соң үйлеріне тарап кетеді. Себебі, сүйекті көбіне үйдің бір бөлмесіне қойғандықтан, бұл дәстүрді шаңырақта түнеуге қалған ағайын адамдар атқарады. Бұл жерде күзетушілер белгілі бір мезгілде мүрде жатқан бөлмеге кіріп, мұзын ауыстырып қарап шығып отырады. Айта кету керек Атырау өңірінде

«күзет» екі күн атқарылады. Мұның біріншісін «кіші күзеті», екінші күнін «үлкен күзеті» деп айтады. Үлкен күзетінде кешкісін жан-жақтан жиналған ағайын-туысына дастархан жайылып, «қонақ асы» беріледі. Үлкен күзетте кебінін пішеді.

Дінтанушы, этнограф Халифа Алтайдің пікірінше ер адамның кебіні үш қабатты болады: 1. Лифаф. Ол қаусырарлықтай енді, бас-аяқтан буарлықтай артық, ұзындау етіп пішіледі. 2. Изар. Мата бойымен бірдей етіп пішіледі. 3. Камис – ақирет көйлегі. Екі қабатталып, ортадағы тұйық, жерден бас сиярлықтай етіп жыртылып, басы шығарылғанда ұзындығы тізеге дейін жететіндей болуы шарт. Әйелдер үшін: жоғарыда аталған киімдерден басқа «құмар» деп аталатын бүркеншікпен шашы жабылып, «қирқа» деп аталатын кеуде жапқышпен екі ұшы қолтыққа келтіріліп, омырауы жабылады. Бүркеншіктің екі ұшы қирқаның (кеуде жапқыштың) астына келтіріледі. Кебін мақтадан тоқылған ақ түсті жаңа, немесе жуылған, таза болуы тиіс. Кебін үшін арнаулы бір мата болуы шарт емес. Ақсұл (ақзом), сәлде, бөз мата бола береді. Матаның көзі аз болған жағдайда жалғыз қабат кебінмен де қоюға болады. Сәби балалардың кебіні көйлексіз «лифаф – изар», немесе тек лифаф болуымен қатар кәдімгі үш қабат болса да жетіп жатыр (Алтай, 1991:6).

Зерттеушілер Н.Өсеров пен Ж.Естаев бойынша әйелдерге кебін тігу үшін 15-18 метр, ал еркектерге 10-12 метр кетеді. Әйелді кебіндеу 5 бөліктен тұрады: 1) кептақия – оны басына, қалған бір бөлігімен шашын орап, қолтығына тыққан; 2) көкірек көйлек; 3) әбиір жабар; 4) белдемені; 5) сыртынан орайтын кебін, ол өлікті басынан аяғына дейін жауып тұрады. Еркектің кебінін оңнан солға қарай, ал әйелдердікі керісінше, солдан оңға қарай ораған (Өсеров, Естаев, 1992:86). Атырау қазақтарында кебінін дайындауды «киімін пішу» деп айтады. Киімді жөн білетін адам немесе молда пішеді. Кебіннен қалған матаның қалдығынан жуындыратын қолғап тігеді.

Қорытынды

Каспий маңы қазақтарының жерлеу және аза тұту ғұрпының ішінде жаназаға дейін жасалатын жосын-жоралғыларды саралай келгенде, келесідей қорытындыға келеміз. Өңір қазақтары арасында ертеден келе жатқан дәстүрдің бірі – өлімге алдын-ала дайындалу рәсімі сақталған. Дегенмен, өткен ғасырдағыдай көзі тірісінде

алдын-ала мазар салмағанымен де, жерлейтін орынын белгілеу мен өлікті жөнелтуге қатысты заттар мен қаржы жинақтау үрдісі бар. Қарт адамдар өлерінің алдында туысқандарын аралайтын жайттар кездеседі, оны «ақырғы бой жазу» деп атайды. Қатты науқастанып жатқан немесе өлім жақындаған адамға «көңілін сұрау» дәстүрі әсіресе ауылдық елді-мекендерде жақсы сақталған. Өлім аузында жатқан адам о дүниеге аттанар уақытында қарт адам немесе молда шарифат заңдылықтарына сәйкес иман калималарын айтады. Адам өмірден өткеннен кейін оның сүйегін қою үшін, ертедегідей киіз үй тігу өте сирек кездеседі, көбінесе пәтердің немесе тұрғын үйдің арнайы бір бөлмесі дайындалады. Қайтыс болған адамның қазасын

жақын-жуығына, туған-туысқандарына әдейі адам барып «естірту» дәстүрі сақталған. Марқұмға қатысты әйелдер қауымының еңіреп жылауын, өлеңдетіп айтқан зарын ертедегідей «жылау» емес, «жоқтау» деп айтады. Қайтыс болған адамды ХІХ ғасырдағыдай 3-4 сағаттан кейін емес, 3-күннен соң жерлейді, оған дейін үйде «қонақ» етіледі. Сәйкесінше, 2 күн болатын күзетін «кіші күзеті», «үлкен күзеті» деп айтады. Кебіндеуді шарифат заңдылықтарына сәйкес жүзеге асырады.

Мақала «AP08856108 «Материалдық емес мұра теориясы контекстіндегі отбасылық әдет-ғұрыптың орны (Батыс Қазақстан мысалында)» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

Әдебиеттер

- Акатаев С.Н. (1973). Культ предков у казахов в прошлом и зороастрим. Известия Академии Наук Казахской ССР. Серия общественная. Вып. 2. С. 43–49.
- Алтай Х. (1991) Жаназа рәсімі. Мұра. №3-4. Б.6.
- Алтынсарин И. (1870). Очерк обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства. Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. 2. С.117–122
- Аргынбаев Х. (2005). Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 2005. 216 б.
- Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Қызылқоға, Индер аудандары (2012). Бас ред. кеңес: М.Х. Асылбеков, Б.Т. Тұяқбай, Ғ. Халидуллин; ред. алқа: К. Ақышев. Алматы. 206 б.
- Досмухамедов Х.Д. (1928). Казакская народная литература. Год работы Казакского высшего педагогического института. Ташкент: Казпедвуз. С. 49–79
- Ерназаров Ж. (2001). Особенности погребально-поминальной обрядности казахов Западного Казахстана. Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. Алматы: Ғылым. С. 324–344
- Ерназаров Ж.Т. (2003). Семейный обрядность казахов: символ и ритуал. Алматы. 199 с.
- Казахи: Историко-этнографическое исследование: научное издание. (1995). Ред. Г.Е. Тайжанова. Алматы: Казахстан. 352 с.
- Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. Т.5: Ата салт (1998). Құраст. Т. Қуанышев, К. Құныпияев, Б. Төтенаев. Алматы: ИДК-ТИПО. 208 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / энциклопедия. (2017). Ғыл. редактор Н. Әлімбаев. Алматы: Әлем. Даму. Интеграция. 1 том. 856 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / энциклопедия. (2017). Ғыл. редактор Н. Әлімбаев. Алматы: Әлем. Даму. Интеграция. 3 том. 856 б.
- Қыдыралин Ү. (2005). Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктері. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Т.1: біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс. Б.150–174.
- Лебедев Ю.Т. (1897). Киргизы – адаевцы (Современный очерк). Оренбургский листок. 26 январь. С.2.
- Мұқанғалиев Е. (2004). Жерлеу және ас беру рәсімдері. Ислам әлемі. №3. Б. 24–25.
- Өсеров Н., Естаев Ж. (1992). Ислам және қазақтардың әдет-ғұрпы. Алматы: Қазақстан. 152 б.
- Өсерұлы Н. (1992). Өлім-жітім қағида-ережелері. 1992. 22 б.
- Толубаев А.Т. (1991). Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (ХІХ-начало ХХ в.). Алма-Ата: Ғылым. 214 с.
- Алтай Х. Жаназа рәсімі / Х. Алтай // Мұра. – 1991. – №3-4. – Б.6

References

- Akataev, S.N. (1973). Kul't predkov u kazakhov v proshlom i zoroastrim [The cult of ancestors among the Kazakhs in the past and Zoroastrim]. News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The series is public. Vyp.2. pp. 43–49.
- Altai Kh. (1991). Zhanaza rasimi [Funeral ceremony]. Heritage. № 3,4.S. 6.
- Altynsarin, I. (1870). Ocherk obychaev pri pokhonorakh i pominkakh u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [An essay on customs at funerals and commemorations among the Kirghiz of the Orenburg Department]. Notes of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society. Vyp. 2, pp. 117–122.

Argynbaev, Kh. (2005). Kazaktyн otbasylyk dastyrleri [Kazakh family traditions]. Almaty: Kaynar Atyrau oblysy tarikh zhane madeniyet eskertkisherinin zhiyntygy: Kyzylkoga, Inder audandary(2012). [Collection of historical and cultural monuments of Atyrau region: Kyzylkoginsky, Indersky districts] Asylbekov, M. Kh., Tuyakbay, B.T., Khalidullin, G., A.K. Akyshev, et al. (Eds.). Almaty.

Dosmukhamedov, Kh.D. (1928). Kazakskaya narodnaya literatura [Cossack folk literature]. Year of work of the Cossack Higher Pedagogical Institute. Tashkent: Kazpedvuz. pp. 49–79.

Ernazarov, Zh. (2001). Osobennosti pogrebalno-pominalnoi obriadnosti kazakhov Zapadnogo Kazakhstana [Features of the funeral and memorial rites of the Kazakhs of Western Kazakhstan]. Customs and rituals of the Kazakhs in the past and present. Collection of articles. Almaty: Gylym. pp. 324–344.

Ernazarov, Zh.T. (2003). Semeinaya obriadnost' kazakhov: simvol i ritual [The family ritual of the Kazakhs: symbol and ritual.] Almaty.

Kazakhi: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie: nauchnoe izdanie(1995).[Kazakhs: Historical and ethnographic research: scientific edition]. Taizhanova, G.E. (Eds). Almaty: Kazakhstan.

Kazaktar. Kopshilikke arналган toyz tomдық anyktamalyk (1998). [Kazakhs: a nine-volume handbook for the general public.]. Kuanyshev, T., Kunypiaev, K., Totenaev, B (Vols. 5). Almaty: IDK-TIPO.

Kazaktyн etnografiyalık kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dastyrli zhuiesi: enhsiklopediya (2017). [Kazakh ethnographic categories, traditional system of concepts and names: enciclopediya]. Alimbay, N. (Eds). Vol. 1. Almaty: Alem. Damu. Integratsiya.

Kazaktyн etnografiyalık kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dastyrli zhuiesi: enhsiklopediya (2017). [Kazakh ethnographic categories, traditional system of concepts and names: enciclopediya]. Alimbay, N. (Eds). Vol. 3. Almaty: Alem. Damu. Integratsiya.

Kydyralin, Y. (2005). Batys Kazakstan kazaktarynyn guryptaryndagi ereksheликteri [Features of the customs of the Kazakhs of Western Kazakhstan] Traditions and customs of the Kazakh people. Vol. 1: unity and specificity. Almaty: Arys. pp. 150–174.

Lebedev, Iu.T. (1897). Kirgizy – adaevtsy. Sovremennyi ocherk [Kyrgyz – Adai people. A modern essay] Orenburg Leaflet, 26, 01, S. 2.

Mukangaliev, E. (2004). Zherleu zhane as beru rasimderi [Burial and meal rituals] The Islamic world, №3, pp. 24–25.

Oserov, N., Estaev, Zh. (1992). Islam zhane kazaktardyn adet-gurpy [Islam and Kazakh customs]. Almaty: Kazakhstan.

Oseruly, N. (1992) Olim-zhitim kagida-erezheleri [Rules of death].

Toleubaev, A.T. (1991) Relikty doislamskikh verovaniy v semeinoi obriadnosti kazakhov (19-nachalo 20 v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (XIX-early XX century).]. Alma-Ata: Gylym.